

Odchycená užovka
stromová často kouše
– její kousnutí je však
naprosto neškodné.
Snímek © V. Zavadil.

Překvapení v posteli

Vazba užovky stromové na člověka

**RADKA MUSILOVÁ,
VÍT ZAVADIL,
KAREL JANOUŠEK**

Někteří živočichové před člověkem utíkají, jiní se zdržují v těsné blízkosti jeho sídliště. Krom toho se řada druhů chová oportunisticky – přizpůsobuje se podmínkám. Pokud mají zvířata v krajině dostatečný prostor, obývají jej. Když nemají, vezmou zavděk prostředím, které vytvořil člověk. Tak se chovají i některé druhy hadů, zejména užovka stromová (*Zamenis longissimus*, dříve *Elaphe longissima*). V jejím chování snad lze hledat původ uctí-

vání Asklépiova (Aeskulapova) hada a hada hospodářčicka. Těžko sice dokážeme, že právě ona byla zdrojem těchto kultů, nicméně se zdá být nevhodnější kandidátkou.

Zkušený terénní herpetolog bezesporu předpokládá výskyt plazů na zahradním kompostu, zídce či pod pohozeným plechem. Ovšem nález hada v posteli nebo ve splachovací nádržce klozetu by nejspíš překvapil i ty nejzkušenější. Ne však obyvatele severozápadních Čech, ti jsou na podivné chování svých „eskulapů“, jak jim zde říkají, zvyklí.

Ing. Radka Musilová (*1979) vystudovala obor aplikovaná ekologie na Lesnické fakultě České zemědělské univerzity v Praze. Dokončuje disertační práci na téma populace užovky stromové v Poohří a pracuje jako odborná asistentka na nově vzniklé Fakultě životního prostředí ČZU. Je spoluautorkou záchranného programu pro užovku stromovou.

MUDr. Vít Zavadil (*1953) vystudoval medicínu, ale od konce sedmdesátých let se intenzivně věnuje zoologii. Pracoval jako zoolog na AOPK ČR, nyní je zaměstnán v ENKI Třeboň, o. p. s. Je odpovědný za záchranný program pro užovku stromovou, který byl na jaře 2008 předložen na MŽP.

Karel Janoušek (*1956) je členem České herpetologické společnosti. Jeho dlouholetým zájmem je studium hadů (nejen našich). Intenzivně se věnuje populaci užovky stromové v Poohří. Spolu s ostatními dvěma autory založil v roce 2005 občanské sdružení Zamenis, jehož hlavním cílem je ochrana užovky stromové v Doupovských horách.

Užovka stromová v Poohří

Ostrůvkovitá populace užovky stromové v údolí Ohře v Doupovských horách patří dnes mezi několik posledních ve střední Evropě. Spolu se třemi izolovanými populacemi německými (v okolí Burghausenu, Schlangenbadu a Hirschhornu) a populací v polských Bieszczadech představuje zbytky původně širšího areálu v klimaticky příznivějších obdobích holocénu. Dokladem

této skutečnosti jsou fosilní nálezy z Polska, Německa, Dánska a Anglie. Pouhé dvě z těchto populací, německá z okolí Schlangenbadu a naše z Poohří, se nacházejí severně od padesáté rovnoběžky. Od hranice souvislého areálu je dělí vzdálenost přes 200 km. Není proto divu, že se u těchto izolovaných populací vyvinula řada ekologických zvláštností. Jednou z nich je nezvykle silná vazba na člověka a jeho hospodaření v krajině.

Systematický výzkum užovky stromové v Poohří probíhá od roku 2005. Do konce roku 2007 jich bylo odchyceno 432. Podle charakteru biotopů jednotlivých nálezů jsme vytvořili 5 kategorií (obr. 1). Nejčastěji zaznamenaným biotopem bylo okolí zemědělských budov (162 nálezů). Hadi se často ukrývají ve starých stodolách, senících, chlěvech, v okolí hnojišť či pod materiálem rozpadajících se budov. Značný počet užovek byl také odchycen přímo v domech, chatách a jejich bezprostředním okolí (129 nálezů) – plazi mnohdy využívají půdy, kůlny, garáže, hromady skládaného dřeva a pilin, zahradní komposty a zídky. Okolí silnic, železnic a cest, kde bylo odchyceno 98 jedinců, je atraktivní zejména díky terasám a zídkám skládaným nasucho. Dalšími oblíbenými biotopy užovky stromové v severozápadních Čechách jsou například opuštěné domy či jejich rozvaliny, skládky dřeva po lesní těžbě či skládky odpadu (nalezeno 42 kusů). Naproti tomu v polopřirozeném biotopu – lesním porostu – byl odchycen pouze jediný exemplář, navíc šlo evidentně o migrujícího jedince.

Jednou na klozetu, podruhé u komína

Jak na výskyt vzácného hada v blízkosti svých obydlí reagují lidé? Přestože se po druhé světové válce obyvatelstvo v Poohří téměř kompletně vyměnilo, informace o výskytu vzácného druhu se zde zachovala. Řada místních obyvatel je na přítomnost „eskulapů“ hrdá a snaží se hady ochraňovat. Václav Cílek kdesi píše, že kult hada hospodářčička se místy udržel až do 19. století. Na Karlovarsku ale přetrvává dodnes, někdy sice bez skutečného významu, leč s velmi dojemným přístupem. Tak například jistý chatař předkládá každý večer „eskulapům“ misku mléka, aby si „hada hospodářčička“ udržel v domě. Prázdnou misku nám hrdě ukazuje a považuje to za důkaz, že „eskulap“ u něj bydlí. Z toho by měli jistě radost J. G. Frazer i M. Eliade. S přáním mít „eskulapy“ na pozemku, popřípadě v domě, se setkáváme ve všech obcích, kde se vyskytují. Někdy je touha po „eskulapech“ tak silná, že si lidé nalezeného hada přinesou na svůj pozemek. Takový přenos pláza z prostředí, které mu vyhovuje, ovšem není šťastný, neprospěje ani člověku, ani hadovi.

Jiné příklady: U chalupářů v Koruně nachází užovka stromová ideální úkryt na půdě přestavěné v ložnici. V chladných dnech se dokonce schovává v zastlané posteli pod peřinou. Pro potravu nemusí chodit

daleko, podle sdělení majitelů nemovitosti zde pozřela celé hnízdo mladých plchů velkých (*Glis glis*) nacházející se v zásuvce skříně. Po vydatné stravě odpočívala na skříně; na jejím protáhlém těle se jasně rýsoval počet plších mláďat. Aby užovka stromová mohla spočinout na svém oblíbeném místě, například na půdě, dokáže předvést až neuvěřitelně obratné akrobatické kousky, například vyšplhá po hrubé omítce domovního šítu až do krovu.

Mezi další netradiční místa výskytu patří splachovací nádržka klozetu. Obyvatelé domu ve Stráži nad Ohří ponechali v době letních veder pootevřené okénko. Toho užovka stromová promptně využila, pronikla dovnitř a usadila se v nádržce s vodou, v níž se smáčela a chladila. Majitelé ji objevili až při řešení problémů se splachováním. Zaznamenali jsme i jiné způsoby chlazení „eskulapů“ v době veder, a to v prostoru studny a v jímce s rozvodem vody.

Opačný příklad synantropního chování nám předvedla užovka stromová v chatové osadě „Vlčí údolí“ počátkem října. Za chladného počasí se v kůlně přitiskla k teplému komínu, který stojí mezi obytnou a pracovní částí chaty. Majitelům chaty se prozradila, až když začala z police shazovat předměty.

Starousedlíci se svým užovkami chlubí

Většině obyvatel Poohří vazba užovky stromové na lidská obydlí nevedí, dokonce se jí chlubí. Vyměňují si své zkušenosti s hady, „eskulapy“ na neuvěřitelných stanovištích fotografují apod. Tři z uvedených příkladů (misku každodenně doplňovanou mlékem, užovku v posteli a za komínem) jsme viděli na vlastní oči. Hada chladícího se na klozetu a šplhajícího po domovním šítu jsme měli možnost shlédnout na fotografiích. Užovka stromová se za přízeň odměňuje hubením hlodavců v okolí domů a chat, což lidé dobře vědí.

O původu hadů v severozápadních Čechách se traduje řada historek, od již dříve publikovaných (např. vysazení hrabětem Buquoyem nebo rodinou Mattoniů) až po vysloveně neuvěřitelné či anachronické (např. vysazení Hitlerem za 2. světové války). Teorie přiroze-

- Böhme W.:
 Äskulapnatter
 (*Elaphe longissima*
 Laurenti 1768), in
 W. Böhme (Hrsg.),
 Handbuch der
 Reptilien und
 Amphibien Europas,
 Aula Verlag,
 Wiesbaden 1993, s.
 331–372
- Heimes P.,
 Waitzmann M.:
 Die Äskulapnatter
Elaphe longissima
 (Laurenti 1768)
 in Deutschland,
 Zoologische
 Abhandlungen
 Dresden 47, 157–192,
 1993
- Naulleau G.:
 Couleuvre
 d'Esculape. In:
 Castanet J. et
 Guyétant R. (éds.):
 Atlas préliminaire
 des Reptiles et
 Amphibiens de
 France. Société
 Herpétologique de
 France, Ministère
 de l'Environnement,
 Montpellier 1978
- Waitzmann M.: Zur
 Situation der
 Äskulapnatter
Elaphe longissima
 (Laurenti, 1768) in
 der Bundesrepublik
 Deutschland,
 Mertensiella, Bonn,
 3, 115–133, 1993

**Užovka stromová se
 ukrývala pod peřinou.
 Snímek © V. Zavadil.**

Portrét užovky stromové.
Snímek © V. Zavadil.

ného reliktního původu z klimaticky příznivějších období holocénu, která nám připadá nejpravděpodobnější, nenalézá u místních obyvatel velký ohlas. Senzací obestřenou tajemnou aurou si nechtějí nechat vzít, přestože reliktní původ plazů je rozhodně zajímavější než zkazky o Hitlerově hadí farmě nebo vášnivě paní hraběnce milující hady. Nicméně kladný přístup většiny místních lidí je pro zachování užovky stromové zásadní a otázka původu populace zůstává v tomto směru podružná. Znepokojuje nás ale skutečnost, že v posledních letech se zdejší obyvatelstvo opět obměňuje a zdejší nemovitosti kupují i lidé situace neznalí – mnohdy i cizinci. Proto je zde třeba trvalá osvěta a je důležité, aby starousedlíci v Poohří své nové sousedy poučili. Dovedete si představit, že si konečně koupíte vysněnou nemovitost, chcete si po obědě zdřímnout – a pod peřinou trůní had metr a půl dlouhý?

Nejen v Poohří je užovka stromová na lidskou činnost vázána. Obdobná vazba je známá i z izolovaných populací z okolí Hirschhornu a Schlangenbadu v Německu. Jak zjistili autoři P. Heimes a M. Waitzmann, přímo v intravilánech obcí žije 20–35 % jedinců, další část populace využívá extenzivně obhospodařované zahrádkářské a chatové osady, vinice apod. Všechny izolované populace užovky stromové nápadně dávají přednost nasucho skládaným zídčkám, které jim poskytují úkryt a často i líhniště či zimoviště.

Proč se užovka stromová drží člověka?

Proč vlastně užovka stromová obývá tak kuriózní místa? Proč vykazuje tak silnou vazbu na člověka? Přirozená stanoviště plazů se stávají v dnešní kulturní krajině stále vzácnějšími a jejich ekologickou funkci přebírají antropogenní biotopy, například skládané zídky, lomy, a dokonce obydlí. Skutečnost, že se užovka stromová nevyhýbá blízkosti

člověka a často ji lze nalézt pod střechami, plechy nebo v kupkách slámy či sena, je známa z řady lokalit i v souvislém areálu. V izolovaných populacích je podle našeho názoru vazba na člověka těsnější, a to ze tří důvodů:

- V důsledku nepříznivých mikroklimatických podmínek za hranicí izolovaného mikroareálu je v izolovaných populacích na omezené ploše nezvykle vysoká koncentrace jedinců. Na vhodných místech, například u zemědělských budov, jich můžeme najít desítky. Situace není srovnatelná s lokalitami uvnitř souvislého areálu (například na Slovensku či u nás v Bílých Karpatech), kde jsou hadi víceméně rovnoměrně rozptýleni po krajině, hustota výskytu je zde nízká a nálezy hadů ojedinělé. Přítomnost užovek v místech s vysokou koncentrací jedinců je v okolí lidských obydlí snáze zjištělná.

- Pro užovku stromovou je podle našich výzkumů zásadní strukturální pestrost krajiny s nabídkou široké škály biotopů. Homogenizaci krajiny, ať již scelováním pozemků v důsledku intenzifikace zemědělství, či naopak postupným zarůstáním neobhospodařovaných ploch, se volná krajina stává pro užovku stromovou zcela nevhodnou. Nebezpečná je invaze nitrofilních bylin včetně rostlin nově se šířících na toto území (neofytů), která vytváří neprostupnou tmavou „džungli.“ Maximální členitost povrchu terénu v okolí lidských sídel s nabídkou nejrůznějších skrýší, rozmnožovacích stanovišť, popřípadě i zimovišť, pak přirozeně vede ke zvýšené vazbě užovky stromové na lidská obydlí, protože ve volné krajině takové struktury dnes téměř chybějí.

- Třetím důvodem pro zvýšenou vazbu na člověka a jeho činnost je skutečnost, že v izolovaných populacích nad severní hranicí areálu se tento druh vyskytuje na hranici existenčních možností z hlediska klimatických podmínek. Vazba na lidská sídliště je pak o to výraznější. Užovka stromová nachází v blízkosti člověka dostatek potravy, úkrytů a míst pro kladení vajec (hromady pilin, komposty apod.). Vajíčka mají větší šanci na vylíhnutí v substrátu produkujícím teplo. Důkazem je i to, že všechna známá líhniště v Německu i v Poohří byla nalezena v čistě antropogenních strukturách, nicméně nevykládáme ani to, že hadi využívají přirozená líhniště – doupné stromy, návěje listů či říční naplaveniny.

Hadi nemají kam jít

Ačkoliv se na první pohled může někomu zdát, že silná synantropní vazba užovky stromové je důkazem introdukce těchto hadů člověkem, domníváme se, že jde o sekundární jev v důsledku vysoké populační hustoty na omezeném prostoru, výskytu na hranici existenčních možností z hlediska klimatických podmínek a nedostatku členitých struktur ve volné krajině. Co tedy nakonec popřát užovce stromové v Poohří? Hlavně ať jí obyvatelé zachovají přízeň a nevyhánějí ji ze své blízkosti. Volná krajina je bohužel v takovém stavu, že hadi už nemají kam jít!

Děkujeme manželům Fišerovým, Horákovým, Chmelařovým, Křížovým, Štočkovým, a panu Moravcovi, kteří nám poskytli cenné informace a dokumentaci nečekaných stanovišť těchto hadů, a všem obyvatelům Poohří, kterým není osud užovky stromové lhostejný.